

פרשת מקץ

הדיבור הישיר

מב, ב' דוד־שָׁמָה

למדנו בכמה מקומות בחומש בראשית את היסוד בסגנון הכתוב, אודות ההבדל בין דיבור הכתוב ובין הדיבור הישיר. נראה שבפרשתנו מצינו את הניסוח הברור של יסוד זה בדברי המהר"ל בפירושו "גור אריה". תחילה נפנה אל הדיבור הישיר של פרעה אל יוסף בתאור חלומו. (מא, יט) "וְהִנֵּה שָׁבַע פְּרוֹת אֲחֵרוֹת עֲלוֹת אֲחֵרֶיךָ דְלוֹת וְרַעוֹת תֵּאָר מְאֹד וְרִקוֹת בְּשָׂר לֹא־רָאִיתִי כְהִנֵּה בְּכָל־אֶרֶץ מִצְרַיִם לְרַע". למלים אלו בדיבור הישיר של פרעה אין כל רמז בסיפור הכתוב (פסוק ג) "וְהִנֵּה שָׁבַע פְּרוֹת אֲחֵרוֹת עֲלוֹת אֲחֵרֶיךָ מִן־הַיָּאֵר רַעוֹת מְרָאָה וְדִקּוֹת בְּשָׂר", ולא כתוב "לא היו כהנה בכל ארץ מצרים לרוע". כי אמנם יתכן והיו כאלה לרוע במצרים, אלא שהגאווה הלאומית של פרעה לא נתנה לו לומר לעבד משוחרר זה, שחלומו משקף מציאות עגומה זאת של פרות דלות וכו', באימפריה שלו. או יתכן, כפי שהצענו, כי אמנם היו כאלה פרות, ואולם פרעה באמת לא ידע עליהן באשר שר החקלאות שלו דאג לא להראות אותן לפרעה. בין כך ובין כך, הדיבור הישיר מלמד, שלא זה בהכרח היה המצב העובדתי במצרים ואין ללמוד מן הדיבור הישיר של פרעה אלא את ידיעותיו הוא על המצב, או הרושם שרצה לעשות על השומע את דבריו.

ואולי כשורש מוצק ליסוד זה של הדיבור הישיר, אפשר לציין את דברי המהר"ל בסוגית (מב, ב) "דוד־שָׁמָה", שם מפרש רש"י: "ולא אמר 'לכו', רמז למאתיים ועשר שנים שנסתעבדו למצרים כמנין דוד, עכ"ל. הענין תמוה ביותר, וכדברי הרא"ם:

לא שמעתי פירושו, כי כל ההולך מארץ כנען לארץ מצרים ייקרא "יורד", ומארץ מצרים לארץ כנען ייקרא "עולה", מפני ש"ארץ ישראל גבוהה מכל הארצות", ועוד דגבי "וַיֵּרְדוּ אֲחֵי־יוֹסֵף" דכתיב בתריה (פסוק ג) דלא כתיב "וילכו", מאי איכא למימר?! עכ"ל הרא"ם.

וכאן מניח המהר"ל את השורש והיסוד, שלא הרי דיבור ישיר בתורה כהרי דיבור הכתוב, וזה לשונו (ד"ה ולא אמר לכו):

כי היה ראוי לתפוש לשון טוב, כי "רדו" מלשון ירידה ואינו דיבור צח וטוב, לשון המורה על ירידה, ואמרו חז"ל (שמות רבה נ, א על יסוד תהלים קיט, קל) "פִּתַח דְּבַרְיָךְ יְאִיר" נכלומר, השתמש בלשון חיובית]. ואף על גב שמי שהוא הולך מארץ ישראל למצרים יורד דארץ ישראל גבוהה מכל הארצות, אפילו הכי לא הוי ליה למימר כך, מאחר שהוא לשון ירידה. אבל מה שכתוב (פסוק ג) "וַיֵּרְדוּ אֶחָיוֹסֵף", לא קשה, כי הוא לשון הכתוב, ודוקא המדבר לא יאמר "רדו" מפני שהוא לשון קללה אל המדובר, עכ"ל המהר"ל.

וכן להלן (מג, כ) "וַיֵּאמְרוּ בִּי אֲדֹנָי יְרֵד יַרְדְּנֹוּ בְּתַחֲלָה לְשִׁבְר־אֶכְלֹ", שם מפרש רש"י (ד"ה ירד ירדנו): ירידה היא לנו, רגילים היינו לפרנס אחרים, עכשיו אנו צריכים לך, עכ"ל. ושוב מפרש המהר"ל (ד"ה ירידה היא לנו): כבר כתבתי למעלה, שכל מקום שנאמר לשון ירידה במדבר עצמו [קרי: דיבור ישיר] בא לדרשה, שאין למדבר לדבר לשון ירידה, אבל כאשר הוא דיבור הכתוב ליכא קפידא, עכ"ל.

הרי לפנינו אבחנה ברורה בין "המדבר" ובין "הכתוב". מה שנחשב רגיל בכתוב ["וַיֵּרְדוּ" – א"י גבוהה], נחשב כשינוי בדיבור ישיר ["רדו-שמה"], וממילא אומר דרשני – רד"ו. ושמא בגלל זה מצינו כי בהיודע ליעקב ש"עוד-יוסף בְּנֵי חַיִּי" (להלן מה, כח) הוסיף ואמר "אֶלְכָּה וְאֶרְאֶנּוּ בְּטַרְם אָמוֹת", ולא 'ארדה', שהרי זה אינו 'לשון צח וטוב'. (עיין לעיל פרשת לך לך (יב, ב) בהבנת לשון אלישע "אֵיהָ ה' אֱלֹהֵי אֱלִיהוּ", וצרפו לכאן. ועיין גם להלן פרשת ויגש בסוגית "אלכה" ולא 'ארדה').

הדיבור הישיר

מב, כא ו-כח אָבֵל אֲשֶׁמִים אֲנַחְנוּ... בְּהִתְחַנְּנוּ... מִה־זֹּאת עֲשֵׂה אֱלֹהִים לָנוּ

בארנו בכמה וכמה פרשיות ההפרש בין הדיבור הישיר בתורה שאינו מתפרש כמו דיבור הרגיל בכתוב. היסוד בזה הוא, שבדיבור ישיר חברו יחד שני מרכיבים שבהשקפה ראשונה סותרים אהדדי. מחד, דיבור ישיר הוא אישי ומשקף הרגשה סובייקטיבית, מאידך, כל מה שכתוב בתורה 'מפיו של הקב"ה לאזנו של משה' (רמב"ן) הוא אמת מוחלטת.

ישוב הסתירה, שהדיבור הישיר בתורה הוא האמת המוחלטת, אודות ההרגשה האישית של האדם, אבל אינו אומר שהקב"ה מסכים עם אותה הרגשה אישית. כך בדברי אלישע, שראה את מורו ורבו עולה השמימה וקרא "אֵיךְ ה' אֱלֹהֵי אֱלִיָּהוּ", היה סבור שאפשר לומר "אלקי אליהו", ולא רק על האבות. כידוע הקב"ה 'פסק' נגד הרגשתו של הנביא אלישע, אלא "איהו דאמר אנפשיה" (כלשון הרא"ם). לכן אומרים "אלקי" רק על האבות בלבד.

בפרשתנו, מצינו שתי תגובות של אחי יוסף למאורעות אשר פקדו אותם במצרים, על יחסו של יוסף טרם התודע אליהם, כאשר טען נגדם "מְרַגְלִים אַתֶּם". למרות שעברו כעשרים שנה מאז מכרוהו מצרימה, עדיין מכירתו תופסת מקום בתודעתם, אם משום שאביהם יורד ביגון שאולה, ואם (לפי רש"י — חז"ל) שכבר קיבלו על עצמם 'לנצל את הזדמנות' ירידתם מצרימה לשבור אוכל, כדי לחפש את יוסף ולהשיבו אל אביו. אין פלא, איפוא, שכאשר אחד הושם במאסר, ועליהם להוריד את 'אחיהם הקטן' שבבית, החלו לחפש את הסיבה לכך. בודאי שמו לב לכך שלא היתה כל תופעה דומה אצל שאר האנשים שבאו לשבור אוכל במצרים.

"אָבֵל אֲשֶׁמִים אֲנַחְנוּ עַל־אֲחֵינוּ אֲשֶׁר רָאִינוּ צָרַת נַפְשׁוֹ בְּהִתְחַנְּנוּ אֲלֵינוּ וְלֹא שָׁמְעָנוּ עַל־כֵּן בָּאָה אֲלֵינוּ הַצָּרָה הַזֹּאת". סיבה — "אֲשֶׁמִים", ומסובב — "עַל־כֵּן". הכל פועל על פי 'מידה כנגד מידה', זהו היסוד המוצק בהנהגת הקב"ה את עולמו. כך מבאר הספורנו (שמות יח, יא ד"ה כי בדבר אשר זדו עליהם) מדוע וכיצד הגיע יתרו אל המסקנה "פִּי־גְדוֹל ה' מְכַל־הָאֱלֹהִים", וזה לשונו:

...הורה גדולתו על כל האלהים, כי לא חשבה שום אומה שיוכל שום אחד מאלהיהם שרי מעלה לשלם מידה כנגד מידה בכל דבר [כמו שה' עשה במצרים], אבל חשבו שיוכל בדבר אחד מיוחד לו לבדו, עכ"ל.

לפי יסוד זה מבאר הספורנו (ד"ה בהתחננו אלינו ולא שמענו) את מהלך מחשבתם של האחים בעת צרתם, וזה לשונו: והיינו אכזרים נגד אחינו, אף על פי שחשבנוהו לרודף, והיה לנו לרחם "בְּהִתְחַנְנוּ", וכנגד מידת אכזריותנו [כלפי אחינו], זה האיש [יוסף] מתאכזר כנגדנו, עכ"ל.

האחים 'מודים באשמה' — "אֲשָׁמִים אֲנַחְנוּ", ומקדימים לזה "אָבֵל" ! להם ברור שנהגו כשורה על פי הדין הטהור, הם רק אשמים בכך שלא נהגו לפנים משורת הדין. מהו הדין הטהור שלדעתם פעלו כהוגן? מפרש הספורנו (לעיל לז, יח ד"ה ויתנכלו אותו להמיתו):

...חשבו את יוסף בלבם "נוכל" להמית [את האחים], ושבא אליהם לא לדרוש שלומם [רָאָה אֶת-שְׁלוֹם אֶחָיו וְאֶת-שְׁלוֹם הַצֹּאן] אלא למצוא עליהם עלילה או להחטיאם, כדי שיקללם אביהם או יענישם הא-ל יתברך, וישאר הוא לבדו ברוך מבנים. ובזה הודיע מה היה למו, בהיות כולם צדיקים גמורים... איך נועדו לב יחדיו להרוג את אחיהם או למכרו... כי ציירו בלבם וחשבו את יוסף לנוכל ומתנקש בנפשם... והתורה אמרה (סנהדרין עב, א) הבא להרגך השכם להרגו, עכ"ל הספורנו.

הרי לפנינו מהלך מיוחד אצל שבטי י-ה "צדיקים גמורים". יודעים כי הם "אֲשָׁמִים" — אחרת אי אפשר להבין ולהסביר את המאורעות — וברור להם כי פרט למכירת יוסף אין להם ביחד כל 'סירכא' אחרת. נשאלת השאלה, מדוע לא חזרו בהם מכל המכירה, כלומר, להודות שחטאו בדין עצם המכירה, ומעתה להתמסר לחיפוש אחרי יוסף, שמא עוד נמצא חי אי שם במצרים. במקום זה, הודו "אֲשָׁמִים אֲנַחְנוּ", שחטאו רק בזה שלא נהגו לפנים משורת הדין, שלא נענו למה שיוסף התחנן, "בְּהִתְחַנְנוּ" — מלשון 'חנם'.

התשובה, מה שזכינו להבין על פי פשוטו של מקרא בסוגית דיבור הישיר: דבריהם "אֲשָׁמִים אֲנַחְנוּ... בְּהִתְחַנְּנוּ" הם אמת מוחלטת של תורה, על מה שהאחים סבורים, אבל אינו אומר שהקב"ה מסכים עמם! יתכן שבדין של מעלה הם אמנם "אֲשָׁמִים" בדין עצמו שדנו את יוסף כרודף! והתנהגותם כלפי אחיהם היתה לפי זה אסורה, לא רק לפני משורת הדין אלא בעצם הדין. נח לו לאדם לראות עצמו "אשם" בהתנהגות לא לפי לפני משורת הדין, מאשר לראות את עצמו אשם בעצם הדין עצמו. קשה לאדם לראות את עצמו 'רשע', ולא כל כל קשה לראות את עצמו 'לא צדיק', כאשר ברור לו (כמו לאחים כאן) שהוא 'לא בסדר'.

את היסוד הזה שהאחים ראו ביוסף 'רודף' ולכן ביקשו לנהוג בו על פי העקרון של "הבא להרגך", לומד הספורנו (הבאנו לעיל) מן הכתוב "וַיִּתְנַפְּלוּ אֹתוֹ לְהַמִּיתוֹ". זו עדות נאמנה של התורה על מה שהם חשבו (בנין ההתפעל) על יוסף, שהרי לא כתוב בשום מקום בתורה שיוסף ביקש להרוג את אחיו, לא בעולם הזה ולא בעולם הבא. זוהי מחשבתם הם על יוסף ("אתו") שהוא מתכנן להרוג אותם — "לְהַמִּיתוֹ", פירוש שהוא מבקש להמית אותם (פירוש דחוק אליבא דפשוט). ובזה אנו חוזרים אל "אֲבָל אֲשָׁמִים אֲנַחְנוּ" הכתוב בדיבור ישיר של האחים. אילו היה כתוב בפרשת וישב בסוגית המכירה: 'ויתחנן יוסף אל אחיו בצר נפשו ולא שמעו ויאשמו', היתה בזה עדות של תורה על חטא האחים בלפנים משורת הדין. אבל לא כך מצאנו, אלא שתיקה בכל פרשת המכירה, רק הפשטת כתונת הפסים, הלא דבר הוא! הרי שהתורה מספרת לנו על "אֲשָׁמִים" רק זמן רב אחרי המעשה, ובלשון דיבור ישיר של הנוגעים בדבר. בהודאה הזאת הצליחו, לזמן מה להשתיק את מצפונם — עד אשר יוסף גילה להם את האמת החותכת "אֲשֶׁר־מְכַרְתֶּם אֹתִי מִצְרַיִמָּה".

תגובתם השניה של האחים, אחר ששמעו נלקח ונאסר, וחזרה עלילת החזרת הכסף עם המספוא, וראו שוב קשר בין המאורעות ובין מכירת יוסף. הרי הנאסר (שמעון) הוא לא אחר מאשר זה המכונה "אִישׁ אֶל־אָחִיו" (לז, יט), והכסף מתיחס ל"עֶשְׂרִים כֶּסֶף" (שם, כח). עתה הבינו שתשובתם "אֲבָל אֲשָׁמִים אֲנַחְנוּ" לא מספקת. לכן (מב, כח) "וַיִּתְרְדוּ אִישׁ אֶל־אָחִיו לְאמֹר מֶה־זֹּאת עָשָׂה אֱלֹהִים לָנוּ"?! משמע, שתחום לפני משורת הדין אינו מבטא את החטא, ועל כרחם לומר שהחטא הוא בתחום "אלקים" דין.

ומבאר הספורנו :

מה זאת שנתן בלב זה, עם היותו "ירא אלקים" (פסוק יח) [כי אם אינו ירא אלקים אלא רשע, 'הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים', ולא מאלקים יצאה הרעה הזאת, שהרי הרשות נתונה, וכן באור החיים לעיל (לז, כא) ד"ה ויצילהו מידם: פירוש, לפי שהאדם בעל בחירה ורצון ויכול להרוג מי שלא נתחייב מיתה, מה שאין כן חיות רעות לא יפגעו באדם אם לא יתחייב מיתה לשמים...] שיעשה לנו "זאת", כדי לכבוש אותנו לעבדים בבואנו אליו, כאמרם אחר כך (מג, יח) "וְלִקְחַת אֶתְּנוּ לְעֶבְדִּים", וזה לשלם לנו 'מידה כנגד מידה' על מכירת אחינו [האחים רואים בחוש "זאת" כמו "זה", להראות באצבע את המידה כנגד מידה], והנה המכירה לא היתה מאתנו להרע, אבל היתה מפני שחשבנוהו לרודף [נכמבואר לעיל] כבן מות, ומה שלא הרגנוהו, היה על צד החסד בהיותו אחינו [כלומר, נהגנו לפני-משורת הדין, ואיך אנו נענשים על פי מידת הדין], עכ"ל הספורנו.

טענת האחים היתה אפוא, שיש אי-צדק ב'מידה כנגד מידה' עקב מכירת יוסף. טענתם "מה-זאת" היא, ש'מידה כנגד מידה' נוהגת כאשר הפעולה עצמה היא רעה הן בתוכן והן במטרה. אבל במקרה שלהם, הפעולה של מכירה היא רעה רק בצורה החיצונית, בעוד מטרתה היתה לשם מצוה, במקום מות בטוח על פי דין רודף. כלום יעלה על הדעת להעניש מנתח אשר יחתוך אבר מגוף החולה, פעולה 'רעה', על מנת להציל את חייו?!

בשני קטעים אלו המחישה לנו התורה כיצד אפילו צדיקי עליון אלו ששמותיהם רשומים בבגדי הכהונה, בכתפות האפוד (שמות כח, כט) "לְזָכְרֶן לְפָנֶיהָ תָּמִיד", [ספורנו: 'שיזכור ה' את זכותם ויפקוד את בניהם לשלום בזכותם'], ובחושן (שם פסוק ל) "מִשְׁפָּט בְּיָיִשָׁרָאֵל עַל-לְבוֹ", [ספורנו: שיתפלל עליהם שיזכו במשפטם], עלולים להמנע מלאמר 'חטאתי עויתי פשעתי'.

אמנם דבריהם אודות מה שעשו לאחיהם מובאים בנצח של תורה כדיבור ישיר, ולא כדיבור הכתוב, ואין לכך כל אישור שהקב"ה מסכים עימם. אבל קביעת שמותיהם בכתפות האפוד ובחושן המשפט, מעידה שיש הצדקה מסוימת לתגובתם ל"דְּבַתָּם רָעָה" אצל יוסף, ומאשרת שניתן לנצל כוח זה מצדם לטובת כלל ישראל בנצחיות בגדי הכהונה של הכהן הגדול.